

Володимир Дубічинський

СУЧАСНІ ОБРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЛЕКСИКОГРАФІЇ

До 400-річчя східнослов'янської лексикографії*

Лексикографією звичайно називають науку про створення, вивчення та використання словників. Якщо за логіко-понятійною злагодженостю лексикографія безперечно належить до наук, то за творчим наповненням пошуку я вважаю її мистецтвом, мистецтвом словникотворення. Враховуючи метафоричність цього постулату, відзначу, що, як і кожне мистецтво, лексикографічна діяльність має свої власні систему, засоби виразності, образність, палітру методів та прийомів.

Не слід сучасну українську лексикографію сприймати як прикладну лексикологію. Незважаючи на постійну взаємодію та перехресчування лексикографії, лексикології, семасіології тощо, українське словникарство (комплекс "наука-мистецтво") існує як самостійна галузь мовознавства, має свої закони та завдання.

На сучасному етапі розвитку української лексикографії функції словників можна уявити досить конкретно:

1. Наукове вивчення та описання української мови, її історії, сучасного стану, наукове прогнозування мовного розвитку.
2. Систематизація лінгвістичних знань.
3. Нормалізація, встановлення правил усної та письмової української мови.
4. Роз'яснення запозичених, незрозумілих, маловживаних та застарілих слів.
5. Забезпечення міжмовного спілкування та перекладацької діяльності.
6. Навчання іноземної мови, глибоке пізнання історії та культури народу, що говорить цією мовою.

Виходячи з теоретичних висновків та практичного досвіду словників усього світу, можна виділити п'ять основних принципів лексикографування, безпосередньо притаманних також українському словникарству:

I. Спадкоємність лексикографічних творів.

Будь-які словники під час описання певного словникового матеріалу завжди спираються на існуючі словникарські традиції. Крім того, трапляються випадки, коли словник, що з різних причин не задовольняє первісному задуму укладачів, надалі виявляється корисним джерелом у створенні інших лексикографічних праць.

II. Значна роль суб'єктивного фактора у створенні словників.

Неможливо, як здається, повністю виключити з лексикографії індивідуальні особливості стилю та талант багатьох великих словників, таких, як Л. Зізаній, П. Берикда, Г. Голоскевич, Б. Грипченко, І. Огієнко та інші, привабливість творчості, новаторство яких незаперечливі.

III. Обумовленість певним прагматизмом.

Словник зорієнтовується на певного читача, у ньому враховуються особливості мов, необхідність саме такої лексикографічної праці у визначений період. Словник завжди оцінюється запрограмованою користю і створюється суто з утилітарних міркувань.

IV. Нормативність в доборі та поданні лексики у словнику.

Виходячи з нормативно-стилістичних завдань словника, не можна допустити безмежне входження у нього ненормативних засобів мовлення, навіть широко представлених у різних сферах слововживання. Не треба забувати, що словник напрямки пов'язаний із виробленням літературної мовної норми у кожному епоху. Разом з тим слід враховувати також, що багатство мови відбивається насамперед у тому, що вона складається не тільки з нейтральних, стилістично не маркованих засобів. Діалектично застосований принцип нормативності не повинен призвести до виключення різних мовних елементів, функціонально обмежених у тому чи іншому відношенні.

V. Теоретична та практична багатоплановість словників.

Під час кожного наукового аналізу словникового стану української мови завжди залишаються невідбитими деякі аспекти, що могли б представити будь-яке мовне явище в іншому вигляді, з іншої точки зору.

С л о в н и к – це феномен культурно-історичний. Він не тільки відображає сучасну культуру, але й фіксує її попередній стан (незважаючи на тип словника). Тому можна сказати, що кожен словниковий твір завжди анахронічний: створення словника закономірно запізнюється за рухом мови.

Ідеалом теорії лексикографії є універсальний словник. Багато лінгвістів завжди мріяли про ідеальний науковий словник, який зміг би точно відобразити мовленнєву стихію, усі розряди лексичних одиниць зі всіма їх властивостями.

Але чи існує розв'язання проблеми універсального словника? Кожен словник здатний розв'язати тільки визначені часткові завдання. На мій погляд, практично неможливо реалізувати словниковий проект, який задовольняв би усі критерії усіх адресатів словника. Лексикографічний комплексний опис лексичних одиниць, розрахований на всіх, не буде потрібен нікому.

Універсальний словник повинен існувати як лексикографічний ідеал у мозку укладачів словників. Це мета, яку можна досягти лише в абстракції.

Єдине, що можливо здійснити для наближення до цієї недосяжної мети, – це виділити деякі беззаперечні лексикографічні універсали – універсальні, загальні складові, властиві словникам різних типів:

- 1) заголовна одиниця;
- 2) лексикон (так звана ліва частина словника);
- 3) тлумачення, дефініція, перекладний еквівалент тощо (так звана права частина словника);
- 4) системність лексичного матеріалу, що описується у словнику;
- 5) нормативність / (припустима) ненормативність лексичних одиниць;
- 6) чітко визначений порядок подання словникового матеріалу.

Діалектична відносність лексикографічного описання лексичних одиниць мови безумовно тягне за собою існування численних словникових праць. Враховуючи багатоплановість (принцип лексикографування п'ятий) та різноманітність словників, що пропускають розгалуженість та множинність диференційних засад, спробую запропонувати типологію словників, що дасть можливість по-різному аналізувати та класифікувати лексикографічні праці залежно від дослідницьких чи навчальних цілей та завдань:

І. Залежно від кількості описувальних мов

– одномовні словники:

а) пояснювальні (енциклопедичні, тлумачні, термінологічні, етимологічні, ономастичні, навчальні, лінгвокраїнознавчі, словники іншомовних слів тощо);

б) фіксувальні (орфографічні, частотні, зворотні, лексичні мінімуми, ідеографічні словники тощо);

– двомовні та багатомовні, або перекладні словники

ІІ. За охопленням лексики

– словники, що включають лексику "без обмеження" (енциклопедичні, тлумачні, орфографічні, орфоепічні, тезауруси тощо);

– словники, що включають лише певні лексичні шари, які відібрані:

1) за хронологічним принципом (етимологічні, історичні, словники нових слів – неологізмів тощо);

2) відповідно до "стилістичних" шарів лексики (словники літературної, розмовної мови, жаргонізмів, діалектизмів тощо);

3) за авторською лексикою (словники мови письменників, філософів, поетів, конкорданси тощо);

4) за територіальними особливостями лексики (словники діалектизмів, регіоналізмів, американізмів тощо);

5) за внутрішньолінгвістичною градацією слів (словники синонімів, антонімів, омонімів, "хибних друзів перекладача", фразеологізмів тощо);

6) відповідно до адресату (шкільні, словники для іноземців, бізнесменів тощо);

7) за професійним принципом (термінологічні, галузеві словники, класифікатори, тезауруси, термінологічні мінімуми тощо).

III. За обсягом

– великі, або "повні";

– короткі;

– лексичні мінімуми.

IV. За оформленням та деталізацією інформації

– комп'ютерні словники;

– друкарські:

а) багатотомні, однотомні словники;

б) кишенькові;

в) ілюстровані (малюнкові, словники з ілюстраціями, словники жестів та міміки тощо).

V. Залежно від функціональної спрямованості

– функціонально-галузеві (термінологічні, вузькоспеціальні, багатогалузеві, тематичні словники, тезауруси тощо);

– функціонально-мовні (словники словосполук, дієслівного управління тощо);

– функціонально-образні (фразеологічні, словники крилатих слів та виразів тощо).

VI. Відповідно до способу подання лексичного матеріалу

– алфавітні семасіологічні (тлумачні, орфографічні, перекладні тощо);

– алфавітні зворотні (словотвірні, граматичні тощо);

– ономасіологічні (тезауруси, ідеографічні, гніздові термінологічні тощо).

VII. З культурологічного погляду

- ономастичні (топонімів, гідронімів, словники імен та прізвищ, криптонімів, псевдонімів тощо);
- "країнознавчі" (словники безеквівалентної лексики, "хибних друзів перекладача" тощо);
- словники з культури мовлення та літературної мови (орфографічні, орфоепічні, словники наголосів, груднощів уживання слів тощо).

VIII. Залежно від методологічної та методичної цілеспрямованості

- академічні;
- навчальні.

IX. Комплексні, або змішані, словники (тлумачно-сполучувані, тлумачно-перекладні, перекладно-синонімічні, етимолого-фразеологічні, тлумачно-перекладно-сполучувані тощо).

Закономірно, що деякі типи словників характеризуються різними диференційними ознаками. Це підтверджує багатоспрямованість та багатofункціoнaльність словників, зокрема, і лексикографії у цілому. Крім того, завдяки цьому можна передбачити широке майбутнє саме комплексних словників.

Справжнього буму досягла нині перекладна українська лексикографія. В останні 4–5 років вийшли десятки дво- та багатомовних словників.¹

Ще чекає свого розвитку тлумачне словникарство. Тлумачний "Словник української мови" в 11 томах² зараз уже не задовольняє ні спеціалістів, ні звичайних користувачів своїми громіздкістю та ідеологізованою орієнтацією.

Відзначу, що досить регулярно виходили та продовжують виходити українські орфографічні словники середніх шкіл, словники-мінімуми, академічні орфографічні словники.³

Треба зазначити також досягнення інших сфер українського лінгвістичного словникарства. Зараз уже можна говорити про широке, багаторівневе дослідження української мови у словниках. Наведу тільки декілька прикладів лексикографічного аналізу української мови: це-словники синонімів,⁴ антонімів,⁵ паронімів,⁶ власних імен⁷ псевдонімів та криптонімів,⁸ гідронімів,⁹ іншомовних слів¹⁰ скорочень,¹¹ труднощів української мови,¹² асоціативні,¹³ інверсійні,¹⁴ морфемні словники,¹⁵ словники говорів української мови.¹⁶

Чекають своїх дослідників-знавців українського слова комплексні, лінгвокраїнознавчі, ідеографічні, комп'ютерні словники, конкорданси, словники неологізмів тощо.

Останнім часом поширюється розвиток *термінографії* – науки про теорію та практику створення термінологічних словників.

Принциповими завданнями термінографії є систематизація, впорядкування, описання та уніфікація наукової термінології. Для цього зараз у Києві при Інституті української мови НАН створено Комітет науково-технічної термінології (керівник Л. Симоненко). Розвиток вітчизняної термінографії не вичерпується створенням лише словників-довідників (як правило, енциклопедичного характеру) з різних галузей знань. Безпосередньо з рекомендаціями та з дозволу Комітету науково-технічної термінології в останні роки готуються та виходять перекладні термінологічні словники, словники рекомендованих термінів (стандарти), словники-тезауруси, частотні термінологічні словники.¹⁷ Уперше в українській термінографії починають укладатися словники нових термінів та комп'ютерні банки даних.

У Чернівецькому державному університеті з 1991 року працює група термінографів на чолі з проф. Т. Кияком над створенням багатомовних термінологічних словників: з економіки, обчислювальної техніки, метрології тощо. 1995 року вийшов українсько-російсько-англійсько-французько-німецький словник з інформатики.¹⁸ Чернівецькі словникарі здійснюють також кваліфіковані експертизи термінологічних стандартів, створюють термінологічні банки даних, два рази на рік організують науково-методичну школу термінографів.

Вагомий внесок у розбудову українського термінознавства вносить державний університет "Львівська політехніка". За останні роки там відбулися три міжнародні термінологічні конференції, на яких були порушені принципові питання розвитку української мови та українського словникарства, видані збірки наукових праць, що закладають основи нової української термінографії.¹⁹

Молоде, засноване лише у 1992 році, Харківське лексикографічне товариство при Харківському державному політехнічному університеті провело дві міжнародних конференції "Сучасні проблеми лексикографії" (1993 р., 1995 р.), на яких обговорювалися основні проблеми становлення української термінологічної лексикографії.²⁰ Зараз у товаристві укладаються два тримовних (українсько-російсько-англійські) словника-довідника термінів АСУ та надійності технічних систем.

Сучасну українську лексикографію неможливо розглядати без широкої комп'ютеризації. Поступово традиційні методи замінюються комп'ютерним обробленням лексикографічних даних.

Основа автоматизованої системи інформаційного обслуговування – це комп'ютерні банки даних. Вагомою ознакою створення банку даних є машинний фонд української мови. В Україні цією проблемою займається проф. М. Пешак. Цей машинний фонд має солідне лінгвістичне забезпечення: ґрунтується не тільки на словниках, а й передусім на

текстах, оскільки саме в текстах відображаються процеси розвитку слова, його розширення, поглиблення, зміни.

Комп'ютеризація лексикографічного процесу суттєво змінює не лише стиль праці словників, підвищуючи ефективність їхньої роботи, але й дозволяє ставити та розв'язувати питання, про які неможливо було б і мріяти у межах традиційної лексикографії.

Примітка

- * 1596 року у Вільно вийшов перший вітчизняний словник – "Лексис. Сирѣчь реченія, въкратцѣ събранны и из словенскаго языка на просты рускій діалектъ истолкованы" Лаврентія Зізанія Тустановського.
- ¹ Наведу приклади перекладних словників останніх років: двомовних – Басанець З. та ін. *Словник німецько-український, українсько-німецький*, Ірпінь, 1994; Бурбело В. та ін. *Словник французько-український, українсько-французький*, Ірпінь, 1994; Забіяка І., Парфьонов М. *Російсько-український словник: Посібник для учнів початкових класів*, К., 1995; Коваль С. та ін. *Словник англійсько-український, українсько-англійський*, Ірпінь, 1994; Кунч Л. та ін. *Німецько-український та українсько-німецький словник актуальної лексики*, К., 1994; Перебийніс В., Рукіна Е., Худекель С. *Англо-український навчальний словник-мінімум*, К., 1995; Медведева Л., Дайнеко Л. *Англо-український словник парних сполучень*, К., 1994; *Словник англо-український, українсько-англійський*, за ред. Ю. Жлуктенко, К., 1995; багатомовних – Балла М. *Англо-українсько-російський словник*, К., Львів, 1991; див. також (18) та багато інших.
- ² *Словник української мови: в 11-ти томах*, Відп. ред. І.К. Білодід, К., 1970–1980.
- ³ Достатньо згадати орфографічні словники І. Кириченка (більше двадцяти видань з 1955 року), С. Головащука (декілька видань для учнів 4–10 класів з 1978 року), а також: Бурячок А. *Орфографічний словник для учнів початкових класів серед. школи*, К., 1983; Стефанцев М. *Орфографічний словник: Посібник для учнів початкових (початкових класів близько двадцяти видань)*; Горпинич В. *Російсько-український орфографічний словник*, К., 1992 та інші.
- ⁴ Ващенко В. *Синонімічний словник-мінімум української мови*, Дніпропетровськ, 1972; Башнякова Н. та ін. *Російсько-український словник синонімів*, К., 1995; Деркач П. *Короткий словник синонімів української мови*, Львів, Краків, Париж, 1993; Коломієць М., Рогушевський Є. *Словник фразеологічних синонімів*, К., 1988.
- ⁵ Поллога Л. *Словник антонімів української мови*, К., 1975.

- 6 Гринчишин Д., Сербенська О. *Словник паронімів української мови*, К., 1986.
- 7 Левченко С. та ін. *Словник власних імен людей (українсько-російський і російсько-український)*, К., 1961, 1967, 1972, 1976.
- 8 Дей О. *Словник українських псевдонімів та криптонімів (XVI–XX ст.)*, К., 1974.
- 9 Железняк І. та ін. *Словник гідронімів України*, К., 1979; Стрижак О. *Назви річок Запоріжжя і Херсонщини (Нижньонадніпрянське Ліво-бережжя)*, К., 1967; Стрижак О. *Назви річок Полтавщини*, К., 1963.
- 10 Мельничук О. *Словник інішомовних слів*, К., 1974, 1977, 1985; Штепа П. *Словник чужослів*. Знадібки, Торонто, 1977.
- 11 Гула Н. *Словник скорочень в українській мові*, К., 1988.
- 12 Гринчишин Д. *Словник труднощів української мови*, К., 1989; Вихованець І. *Українська літературна вимова і наголос*. Словник-довідник, К., 1973; Головащук С. *Словник-довідник з правопису та слововживання*, К., 1989; Чак Є. *Складні випадки українського слововживання*, К., 1969; Погрібний М. *Словник наголосів української літературної мови*, К., 1964.
- 13 Бутенко Н. *Словник асоціативних норм української мови*, Львів, 1979; *Словник асоціативних означень іменників в українській мові*, Львів, 1989.
- 14 Бевзенко С. та ін. *Інверсійний словник української мови*, К., 1985.
- 15 Полюга Л. *Морфемний словник*, К., 1983; Сікорська З. *Українсько-російський словотворчий словник*, К., 1985; Яценко І. *Морфемний аналіз*. Словник-довідник, К., 1980.
- 16 Брилінський Д. *Словник подільських говірок*, Хмельницький, 1991; Лисенко П. *Словник поліських говорів*, К., 1974 та інші.
- 17 Наведу приклади термінологічних словників лише за останні роки (1991–1995):
Алексеєнко Л., Паначевський Б. *Російсько-український та українсько-російський словник (електротехнічні терміни)*, Харків, 1993.
Андерш І. та ін. *Російсько-український словник наукової термінології: Суспільні науки*, К., 1994.
Андрійченко С. та ін. *Російсько-українсько-латинський словник медичних термінів: Анатомія, біологія, радіобіологія, генетика, алергологія, імунологія*, К., 1993.

- Анісімова Ю. та ін. *Російсько-українсько-латинський словник медичних термінів: Патологічна анатомія, патологічна фізіологія, фармакологія*, К., 1993.
- Арсенюк Т. та ін. *Російсько-українсько-латинський словник медичних термінів: Офтальмологія, дерматологія, неврологія, психіатрія, ендокринологія*, К., 1993.
- Богатирьова С. та Ін. *Російсько-українсько-латинський словник медичних термінів: Мікробіологія, інфекційні хвороби, загальна гігієна*, К., 1993.
- Бойко В. та ін. *Російсько-українсько-латинський словник медичних термінів: Нефрологія, урологія, сексологія*, К., 1993.
- Боярова Л., Корж А. *Короткий російсько-український словник сучасних математичних та економіко-математичних термінів*, Харків, 1993.
- Бутковський Ю. *Англо-український словник з комп'ютерної та відео-аудіотехніки (з тлумаченнями)*, Чернівці, 1991.
- Ванін В., Герасимчук В. *Російсько-український словник. Нарисна та прикладна геометрія. Загальне машинобудування. Комп'ютерна графіка*, К., 1994.
- Власенко М. та ін. *Російсько-українсько-латинський словник медичних термінів: Біохімія, фізіологія, хімія*, К., 1992.
- Волик Л. та ін. *Російсько-український словник термінів з обчислювальної техніки та кібернетики*, Дніпропетровськ, 1992.
- Волков Є. та ін. *Російсько-українсько-латинський словник медичних термінів: Педіатрія, пульмонологія, кардіологія, курортологія, фізіотерапія*, К., 1993.
- Воробйова С. та ін. *Російсько-українсько-англійський словник правничої термінології: Труднощі терміновживання*, К., 1994.
- Гаврилишин Я., Каркоць О. *Англо-український, українсько-англійський словник ділових термінів*, К., 1993.
- Ганіткевич М., Зелізний А. *Російсько-український словник з хемії та хемічної технології*, Львів, 1993.
- Гармаш М., Зільбан М., Ковшуга О. *Російсько-український гірничий словник*, К., 1991.
- Гончаренко П. та ін. *Російсько-український термінологічний словник із спеціальності "Промислова теплоенергетика"*, Харків, 1993.
- Гордеев В. та ін. *Російсько-український будівельний словник*, К., 1994.
- Даниленко І. *Учебный русско-украинско-англо-французский словарь по химии*, Харьков, 1995.
- Дашкевич В. та ін. *Російсько-українсько-латинський словник медичних термінів: Хірургія, гнійна хірургія, онкологія, акушерство, гінекологія, рентгенологія*, К., 1993.
- Диновський Д. та ін. *Короткий російсько-український словник з фізичної культури та спорту*, К., 1993.
- Задорожний І. *Російсько-український словник працівника торгівлі*, К., 1992.
- Караван Ю. *Російсько-український словник фізичних термінів*, К., 1994.

- Карачун В. та ін. *Російсько-український словник з інформатики та обчислювальної техніки*, К., 1994.
- Колосова Н., Удалова В. *Українсько-російський і російсько-український словник бібліотечних та бібліографічних термінів*, Харків, 1992.
- Коновалюк Д. *Російсько-український технічний словник*, Пуцьк, 1993.
- Корнілов М. та ін. *Англо-українсько-російський словник з хімії: У 2 кн.*, К., 1994.
- Коссак О., Маньковський С. *Англо-українсько-російський словник з інформатики та обчислювальної техніки*, Львів, 1991.
- Котов В., Котова Г., Король А. *Російсько-українсько-англійський математичний словник словосполучень*, К., 1992.
- Кравченко В. та ін. *Російсько-український словник дорожньобудівних і мостобудівних термінів*, К., 1992.
- Мацько Л. та ін. *Російсько-український загальнотехнічний словник*, К., 1994.
- Мокровольський О., Шокало О. *Російсько-український словник ділової мови*, К., 1992.
- Мусій О. та ін. *Російсько-український медичний словник*, Умань, 1992.
- Новицький В. *Російсько-український тлумачний словник основних термінів та понять з геодезії*, Харків, 1993.
- Олейник В. *Русско-украинский словарь оперативно-розыскной и сопутствующей лексики*, К., 1994.
- Пастощук С. *Російсько-українсько-латинський словник медичних термінів: Гематологія*, К., 1993.
- Пустоваров В. та ін. *Російсько-український словник з радіоелектроніки*, Харків, 1993.
- Терминологическая лексика по микро- и макроэкономике*, под ред. Т. Рябовой, В. Дубичинского (русско-украинский), Харьков, 1994.
- Сергиенко Н. и др. *Русско-украинский словарь-справочник биохимических терминов*, Харьков, 1993.
- Скушник А. *Російсько-українсько-латинський словник медичних термінів: Гастроентерологія*, К., 1993.
- Сташко М. *Російсько-український словник бібліотечно-бібліографічних термінів*, Львів, 1991.
- Стоянов Є. *Російсько-український словник основних термінів у галузі будівництва*, Харків, 1993.
- Тараненко О., Брицин В. *Російсько-український словник для ділових людей*, К., 1992.
- Тімен Г. та ін. *Російсько-українсько-латинський словник медичних термінів: Оториноларинтологія, стоматологія*, К., 1993.
- Хільчевський В., Шанлов В. *Російсько-український словник з машинознавства та загального машинобудування*, К., 1991.
- Чубук В. та ін. *Короткий російсько-український словник для працівників бібліотек вищих навчальних закладів*, К., 1991.
- Шелудько І. *Російсько-український словник з теплотехніки та газотехніки*, К., 1991.

та багато інших. (Докладніше про українські словники можна буде довідатися з бібліографії українських словників, що готується зараз лінгвістами Харкова).

- ¹⁸ Іваницький Р., Кияк Т. *П'ятимовний тлумачний словник з інформатики*, К., 1995.
- ¹⁹ *Проблеми української науково-технічної термінології: Тези 1-ої міжнародної конференції*, Львів, 1992; 2-ої, 1993; 3-ьої, 1994.
- ²⁰ *Вокабулум ет вокабуляриум*, Вип. 1, Харків, 1994; Вип. 2, Харків, 1995.